

ORIGINAL ARTICLE

Reconstruction of Qajar's financial-administrative system in Bandar Bushehr (1264-1305 A.H.)

Shiva Taghvaei Zahmatkesh

Doctoral student of University of
Tehran, Tehran, Iran.

Correspondence

Shiva Taghvaei Zahmatkesh
Email: shivataghvaei@gmail.com

ABSTRACT

Qajar dynasty was an inheritor of a kind of power dispersion in Iran. Therefore, the policies were adopted to restore supervision over administrative and financial institutions, which were executed with the support of credit allocation. In line with this goal, measures were taken to rebuild the administrative system in Bandar Bushehr from the beginning of Qajar period, with the beginning of Naseri period and Mirza Taqihh Amiraai r's chancellery, the reconstruction of the administrative system of Bandar Bushehr was pursued through the allocation of the budget for national and military purposes. Based on the "Administrative" accounts of the offices of this period, the trend of budget allocation for the reconstruction of the administrative and financial system of ports can be traced from the beginning of Naseri period. By studying these contextual texts, Qajar's administrative and financial policies for the development of its own administrative-financial system in Bandar Bushehr can be understood. The formation of "Bushehr and its suburbs and ports" province in 1305 A.H. was a turning point in this process. With the formation of this province, Bandar Bushehr became closer than ever to Qajar's administrative-financial system. The question of this research is: How did the Qajar government place Bandar Bushehr in its administrative-financial system? This research has considered the budget allocated to the administrative and financial expenses of Bandar Bushehr as one of the effective components in the reconstruction of Qajar's administrative-financial system in southern ports, using the kilomeric method. The hypothesis of this research is that the formation of the administrative-financial system of Bandar Bushehr and its suburbs as an independent unit from the Fars state was not a temporary matter, but rather a result of the process of budget allocation for southern ports in the Naseri period.

KEYWORDS

Bandar Bushehr, financial-administrative system, Account Clearing offices.

How to cite

Taghvaei Zahmatkesh, S. (2023).
Reconstruction of Qajar's financial-
administrative system in Bandar Bushehr
(1264-1305 A.H.). *Iran Local Histories*,
11(2), 149-166.

نشریه علمی

تاریخ‌های محلی ایران

«مقاله پژوهشی»

بازسازی نظام اداری - مالی حکومت قاجار در بندر بوشهر (۱۲۶۴-۱۳۰۵ هـ.ق)

شیوا تقوایی زحمت‌کش*

دانشجوی دکتری تخصصی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

حکومت قاجار وارث نوعی از پراکندگی قدرت در ایران بود. از این‌رو برای بازگرداندن نظارت بر نهادهای اداری-مالی، سیاست‌هایی اتخاذ کرد که به پشتوانه‌ی تخصیص اعتبار، اجرایی می‌شد. در راستای این هدف، از ابتدای دوره‌ی قاجاریه تا پایان پادشاهی محمدشاه در سال ۱۲۶۴ هـ.ق اقداماتی برای بازسازی نظام اداری در بندر بوشهر انجام شد و سپس با شروع دوره‌ی ناصری و صدارت میرزا تقی‌خان امیرکبیر، از طریق اختصاص بودجه به مصارف کشوری و لشگری، بازسازی نظام اداری بندر بوشهر پیگیری شد. با بررسی دفاتر «دستورالعمل» و «مفصاحساب» این دوره، می‌توان سیر تخصیص بودجه برای بازسازی نظام اداری و مالی بنادر را از ابتدای دوره‌ی ناصری پیگیری نمود. مطالعه‌ی این متون سیاقی، سیر سیاست‌های اداری-مالی حکومت قاجار برای توسعه‌ی نظام اداری-مالی خود در بندر بوشهر را نشان می‌دهد. شکل‌گیری ولایت «بوشهر و مضافات و بنادر» در سال ۱۳۰۵ هـ.ق نقطه عطفی در این فرآیند بود. با تشکیل این ولایت، بندر بوشهر بیش از پیش به نظام اداری-مالی حکومت قاجار نزدیک شد. پرسش این پژوهش این است که سیاست‌گذاری حکومت قاجار برای جای دادن بندر بوشهر در نظام اداری-مالی خود چگونه بود؟ این پژوهش با استفاده از روش کیلومتریک، بودجه‌ی اختصاص داده‌شده به مصارف اداری-مالی بندر بوشهر را به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر بر بازسازی نظام اداری-مالی حکومت قاجار در بنادر جنوبی در نظر گرفته است. فرضیه این پژوهش آن است که تشکیل واحد اداری-مالی ولایت «بوشهر و مضافات و بنادر» به عنوان واحدی مستقل از ایالت فارس، امری دفعی نبوده، بلکه برآیندی از روند برنامه‌ی تخصیص بودجه برای بنادر جنوبی در دوره‌ی ناصری است.

واژه‌های کلیدی

بندر بوشهر، نظام اداری-مالی، ولایت بوشهر و مضافات و بنادر، دفاتر دستورالعمل.

نویسنده مسئول:

شیوا تقوایی زحمت‌کش

رایانامه: shivataghvaei@gmail.com

استناد به این مقاله:

تقوایی زحمت‌کش، شیوا (۱۴۰۲). بازسازی نظام اداری-مالی حکومت قاجار در بندر بوشهر (۱۲۶۴-۱۳۰۵ هـ.ق). فصلنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۱(۲)، ۱۶۶-۱۴۹.

مقدمه

رشد سریع تجارت بین‌الملل در دوره حکومت دو شاه نخستین قاجار (۱۲۱۰-۱۲۴۹ق.) دروازه‌های ایران را به روی تجار خارجی گشود و ممری برای کسب درآمدهای تازه شد. معاهداتی مانند معاهده گلستان و ترکمنچای با روسیه در سال‌های ۱۸۱۳م./ ۱۲۲۷ق. و ۱۸۲۸م./ ۱۲۴۳ق. و معاهده بازرگانی ایران و انگلیس در سال ۱۸۴۱م./ ۱۲۵۶ق. حقوق گمرکی یکنواختی بر واردات و صادرات تعیین کرد و از به کار بردن انحصار تجاری جلوگیری نمود. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۴) در نتیجه، بنادر خلیج فارس رونق روزافزون یافتند. برای جبران خسارات مالی ناشی از جنگ‌های ابتدای حکومت قاجار تا ابتدای پادشاهی ناصرالدین‌شاه (۱۲۱۵-۱۲۶۴ق.)، نیاز به کسب درآمد بیشتر، از جمله درآمدهای گمرکی بود. بنابراین حکومت قاجار درصدد اعمال سیاست‌های نوین مالی و اداری برآمد. (فلور، ۱۳۹۵: ۳۶۷؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۳۹۳)

حکومت قاجار با ایجاد تغییراتی در نظام اداری بندر بوشهر اهداف مختلفی را دنبال می‌نمود، یکی از این اهداف کنترل قدرت کارگزاران انگلیسی و دوم کنترل قدرت شیوخ محلی و سپس رسیدن به سود اقتصادی، متناسب با ترقی تجارت در بندر بوشهر بود. حکام محلی بوشهر، سالانه، مال‌الاجاره‌ای ثابت می‌پرداختند، اما درآمدهای گمرکی ایشان فزاینده بود (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۳۸) و در صورت موفقیت در اجرای نظارت مستقیم بر بندر بوشهر، بخش بیشتری از این درآمدها نصیب حکومت می‌شد؛ اما این امر به یکباره امکان‌پذیر نبود. بدین‌منظور، بارها و به تناوب حکومت مرکزی تلاش کرد تا امور مالی بندر بوشهر را زیر نظارت و اداره مستقیم خود درآورد.^۱

در راستای این سیاست‌ها، حکام محلی تضعیف و حکام اعزامی از فارس تقویت شدند. در سال‌هایی که دست شیوخ آل مذکور از حکومت بوشهر کوتاه می‌شد (سال‌هایی متناوب از ۱۲۲۰ تا ۱۲۶۶ق.)، آنها دیگر قادر به جمع‌آوری مالیات آن منطقه نبودند و این مسئولیت برعهده حاکم بوشهر گذاشته می‌شد (خورموجی، ۱۳۴۴: ج ۱، ۸۷) همچنین اعزام افواج نظامی از مرکز برای ایجاد امنیت بازرگانان در سال ۱۲۵۰ق. (فسایی، ۱۳۹۲: ۷۶۴) و مضبوط کردن برج و باروی بوشهر توسط فرزند حاکم فارس^۲ (حدود سال

۱۲۵۰ق.) (نایب‌الایاله، ۱۳۶۱: ۶۵ و ۶۶)، تلاش‌های دیگر حکومت قاجار برای تبدیل بندر بوشهر به واحدی اداری از ایالت فارس بود.

این سیاست در دوره محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق.) با تأسیس نهاد «نقاره‌خانه» تقویت شد. اسناد مالی درخور توجه برجای مانده از این دوره^۳ به اختصاص اعتبار به نهاد مزبور اشاره دارد که دال بر استقرار کارگزاران حکومت قاجار در بندر بوشهر است.^۴ نقاره‌خانه‌ها در زمان جنگ، کارکرد نظامی داشتند (مستوفی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۴۲۰؛ لعل شاطری، ۱۳۹۲: ۷۴) و در مواقع عادی، مظهر اقتدار پادشاهی و اعلام حاکمیت حکومت مرکزی به شمار می‌رفتند. (قصابیان، ۱۳۸۲: ۹۱) به نظر می‌رسد تخصیص اعتبار برای نقاره‌خانه، بیانگر آغاز سیاست‌گذاری مدون حکومت قاجار برای تثبیت موقعیت اداری خود در بنادر جنوبی بوده است.

در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق.) با خروج بندر بوشهر از اجاره‌داری، جنبه جدیدی از بازسازی نظام اداری آغاز شد. در این زمان بودجه‌های جدیدی برای مصارف اداری بندر بوشهر ذیل ایالت فارس در دفتر دستورالعمل در نظر گرفته شد و به این ترتیب نظام اداری و مالی بندر بوشهر با هم گره خورد. به این ترتیب روند بازسازی نظام اداری- مالی حکومت قاجار در بندر بوشهر در سه مرحله دنبال شد:

۱. اختصاص بودجه برای بازسازی نظام اداری حکومت قاجار در بندر بوشهر در دوره صدارت امیرکبیر؛
۲. بازسازی نظام مالی حکومت قاجار در بندر بوشهر از طریق متمرکز کردن گمرکات؛
۳. سیاست‌گذاری برای تغییر تقسیمات کشوری و تشکیل ولایت «بوشهر و مضافات و بنادر».

فرزندش، رضاقلی میرزا، جهت مضبوط کردن برج و باروی بوشهر، مقدمه‌ای برای ورود به عرصه اداری و نظامی بندر بوشهر و همگام با سیاست‌های حکومت قاجار برای بندر بوشهر بود. بنگرید به: قائم‌مقامی، ۱۳۳۱، مجله نیما، شماره ۴۶.

۳. اسناد مالی متعددی به خط سیاق از دوره محمدشاه و ناصرالدین‌شاه به جا مانده که در مراکز اسناد مختلفی از جمله کتابخانه ملی و سازمان اسناد، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و کتابخانه ملی ملک موجود است. بخشی از این اسناد، اسنادی هستند که متعلق به حکام و کارگزاران بوده‌اند که به احتمال زیاد اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مرکز اسناد دانشگاه تهران، مجلس شورای ملی و کتابخانه ملی ملک از این دسته هستند. اما بخشی از این اسناد، نسخه «سواد» مدارک مالی هستند که در اداره نگهداری اسناد در کاخ گلستان با عنوان «دایرة بیوتات» تهیه شدند و با نام «آلبوم‌های بیوتات» به سازمان اسناد ملی ایران منتقل شدند. این اسناد که متعلق به جمع و خرج تمام ایالات و ولایات ایران هستند به خط سیاق و در مجموعه‌هایی که هر شماره از آنها به سه یا چهارهزار برگ می‌رسد، نگهداری می‌شوند. (برای توضیحات بیشتر بنگرید به: آل داود، ۱۳۹۰: ۴۱).

۴. بنگرید به: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق، سند شماره ۱۳۰، ب، برگ ۲۹.

۱. برای مثال در دهه ۱۲۲۰ق. حکومت بوشهر بین شیخ عبدالرسول آل مذکور، حاکم محلی بوشهر، و محمدجعفر خان، برادر وزیر فارس، دست به دست می‌شد. (بنگرید به: فسایی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۱۳۱۹).

۲. حسین‌علی میرزا فرمانفرما حاکم فارس به علت نپرداختن مالیات و خودسری‌های متدده، از والیان تمرکزگیز دوره قاجار به شمار می‌آید، اما اقدام وی در اعزام

ناصرالدین شاه، کارگزاران انگلیسی که فرصت را مناسب یافته بودند به گسترش فعالیت‌های نظارتی خود در آب‌های خلیج فارس پرداختند. در ماه رجب سال ۱۲۶۶ق. استشهادهای با امضای تجار بوشهری به دست امیرکبیر رسید که بر ابراز رضایت آنها از اقدامات انگلیسی‌ها در ایجاد امنیت در آب‌های خلیج فارس گواهی می‌داد^۴ (آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۲۷-۴۲۸). این استشهادهای به‌علاوه پایگاه‌های نظامی جدیدی که انگلیسی‌ها در سال ۱۲۶۷ق. در بندر جنوبی تأسیس نمودند (نصر، ۱۳۶۳: ۳۵۸) زنگ خطری برای حکومت به‌شمار می‌آمد تا هرچه سریع‌تر نظام اداری خود را در بندر بوشهر بازسازی کند.^۵

حکومت قاجار با تقویت اداره تذکره بندر بوشهر و اتصال آن به اداره تذکره مرکزی به‌عنوان واحدی از آن، کوشید تا به‌طور موازی با اقدامات کارگزاران انگلیسی در مبارزه با برده‌داری فعالیت کند؛ بنابراین اداره تذکره بوشهر دارای افراد و بودجه بیشتری شد^۶ و در تنظیم قرارداد با کارگزاران انگلیسی، حضور رسمی مأموران ایرانی در جریان تفتیش کشتی‌ها گنجانده شد. (محمود، بی‌تا: ۶۰۱)

۱. اختصاص بودجه برای بازسازی نظام اداری حکومت قاجار در بندر بوشهر

اختصاص بودجه برای بازسازی نظام اداری بوشهر با اصلاحات امیرکبیر آغاز شد. در این زمان «دفاتر دستورالعمل» دیوانی، در ابتدای سال مالی برای تعیین مخارج، تنظیم شدند.^۱ پیش از این، کتابچه‌هایی با نام «کتابچه توجیهات و مقررات» در آغاز سال برای تعیین مخارج تدوین می‌شدند که تمرکز بر ثبت مقرری‌ها و محل پرداخت آنها (فروغ اصفهانی، ۱۳۹۵: ۲۶۰)، فرامین، حواله‌ها و احکام مالی داشتند (شیبانی کاشانی، ۱۳۹۵: ۹۴ و ۹۵)، اما با آغاز اصلاحات امیرکبیر، «دفاتر دستورالعمل»، به‌مثابه دست‌نامه و برنامه‌ای^۲ برای نحوه جمع و خرج حکام تدوین شدند. در آنها مبالغ نقدی و جنسی که در پی سیاست‌گذاری‌های تازه با هدایت امیرکبیر، برای اداره کشور تعیین شده بود، ثبت می‌شد. تا پیش از این برای مصارف اداری بندر بوشهر مبلغ مشخصی در نظر گرفته نمی‌شد اما با اصلاحات امیرکبیر، در کتابچه دستورالعمل، برای بندر بوشهر، ذیل ایالت فارس، مبالغی از نقد و جنس تعیین شد. حکومت قاجار در تخصیص این مبالغ، بازسازی نظام اداری در بندر بوشهر را در دو بخش اختصاص بودجه به «اداره تذکره» و اختصاص بودجه به «حکومت بوشهر» دنبال می‌کرد.

اداره تذکره در بندر بوشهر از نهادهای بااهمیت برای حکومت بود؛ چراکه بسیاری از منافع حاکمیت در بندر بوشهر، تحت‌الشعاع وضعیت اتباع خارجی آنجا بود. پیش از صدارت میرزا تقی خان امیرکبیر، بالیوز انگلیس در بندر بوشهر از خواسته‌های حکومت ایران عدول نمی‌کرد^۳، اما در بحبوحه سال‌های ابتدایی سلطنت

۱. «طومار دستورالعمل» از ابتدای دوره قاجار وجود داشت (فروغ اصفهانی، ۱۳۹۵: ۲۵۱؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۲)، اما چندان مورد توجه نبود و حتی در دو کتاب آموزش سیاق که در فاصله سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۵۷ق. نگاشته شده‌اند (قوانین السیاق و بحرالجمهر فی علم الدفاتر) نامی از کتابچه دستورالعمل به چشم نمی‌خورد. به نظر می‌رسد دفاتر دستورالعمل در اواخر دوره محمدشاه و سپس در دوره ناصری با آغاز اصلاحات مالی امیرکبیر کاربرد بیشتری پیدا کرد.

۲. اگرچه اولین برنامه‌ریزی رسمی ایران، در سال ۱۳۲۶ق. تدوین شد (برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: گروه مهندسی خرد، ۱۳۷۹: ۱۱۲)، اما مفهوم برنامه‌ریزی در کاربرد سیاسی خود، ناظر بر هرگونه تلاش برای دستیابی به یک هدف از طریق هدایت مرکزی است. بنگرید به: مک‌لین، ۱۳۸۱: ۶۰۵.

۳. در این خصوص بنگرید به اسناد وزارت امور خارجه با موضوع: هماهنگی در مورد محل اقامت بالیوز انگلیس در بندر بوشهر در سال ۱۲۶۱ق. (وزارت امور خارجه، اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۱۱۳: ش ۹) عزیمت چند نفر از اولیای دولت ایران برای مشاهده عملکرد بالیوز انگلیس در بندر بوشهر در سال ۱۲۶۱ق. (وزارت امور خارجه، اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۱۱۳: ش ۲۱)؛ همچنین جالب توجه است که در سال ۱۲۶۰ق. بالیوزگری انگلیس در بندر بوشهر هرگونه اقدامی در مورد تهیه کشتی را منوط به اجازه

دولت ایران کرده بود (وزارت امور خارجه، اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۱۰۵: ش ۹۹).

۴. برای اطلاع بیشتر از متن استشهادهای نام‌بگیرید به: آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۲۷-۴۲۸.

۵. در دستورالعملی که وزارت امور خارجه در ربیع‌الاول سال ۱۲۶۷ق. خطاب به میرزامحمود خان آجودان که به مأموریت به بندر بوشهر اعزام شده بود، صادر کرده، تأکید شده است که تنبیه کشتی‌های متخلف در امر برده‌برداری برعهده وی و حکام بندر است و کسی اجازه دخالت ندارد. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: محمود، بی‌تا: ج ۲، ۶۰۳.

۶. اداره تذکره بوشهر و به گفته سعادت (۱۳۹۰: ۵۴) «کارگزاری بندر بوشهر» از زمان آغاز به فعالیت کنسولگری انگلیس در بندر بوشهر تأسیس شده بود. این درحالی است که اداره تذکره مرکزی در ارگ تهران کار خود را در شوال ۱۲۶۷ق. آغاز کرد. (شریف کاظمی، زرگری، ۱۳۹۹: ۴۶) و با آغاز به کار این اداره، اداره تذکره بوشهر به‌عنوان یک واحد از این اداره، دارای افراد بیشتر و بودجه بیشتر به‌عنوان پایگاهی برای اجرای سیاست‌های حکومت در هنگام آغاز تفحص کشتی‌ها توسط انگلیس در ربیع‌الاول ۱۲۶۸ق. شد.

۷. با نگاهی به سیر تخصیص بودجه به «اداره تذکره» در بندر بوشهر به سرمایه‌گذاری حکومت قاجار برای تقویت این اداره به‌عنوان پایگاهی برای اجرای سیاست‌های حکومت مرکزی بی‌می‌پریم. بودجه تخصیص یافته به اداره تذکره بوشهر در طی پنج سال از سال مالی ۱۲۶۵-۱۲۶۶ق. تا سال مالی ۱۲۷۰-۱۲۷۱ق. تا ۵ برابر افزایش یافت. همچنین نیروی انسانی این اداره گسترش یافت و علاوه بر «مباشر» که از پیش در اداره تذکره بندر بوشهر حضور داشت، مواجهی برای «امین تذکره»، «محرر» و «عمله تذکره» منظور شد. برای آگاهی از بودجه مباشر بوشهر در سال ۱۲۶۶ بنگرید به: ساکما، «دفتر جمع و خرج مربوط به اوایل دوره ناصری»، ۲۳۲۳/۲۴۷۵: ۱۹ الف از مجموعه فارس. برای آگاهی از بودجه تخصیص یافته به موجب کارکنان اداره تذکره در سال ۱۲۷۰ بنگرید به: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۹/۱۲۲۱۲۲.

بیشتر از گمرکات انجام شد که زمینه را برای متمرکز نمودن گمرکات کشور آماده نمود. از جمله این اقدامات، تعیین یک فرد برای مقاطعه همه گمرکات ایران با عنوان «اداره گمرک» بود.^۶ پس از آنکه تمام گمرکات به مقاطعه یک فرد در آمد، جمع‌آوری درآمدهای گمرکی شکل دیگری گرفت؛ اداره گمرک از مقاطعه‌داران جزء، درآمدها را جمع‌آوری می‌کرد و با یک واسطه به دربار پرداخت می‌نمود. این واسطه با کنترل نمودن پرداختی‌های مقاطعه‌داران، بخشی از مخارج دربار را مرتفع می‌نمود. از آنجا که نتیجه این سازوکار، ایجاد نهادی وابسته به مرکز برای پرداخت مخارج درباری بود، زمینه تشکیل گمرکات متمرکز در سال ۱۲۹۹ق. را فراهم کرد. در این مسیر دو شخصیت تعیین‌کننده بودند. فرخ خان امین‌الدوله، و ابراهیم خان امین‌السلطان.

۲-۱. فرخ خان امین‌الدوله و جمع‌آوری درآمد گمرکات

در سال ۱۲۸۴ق. ریچارد کیون، کنسول حکومت هلند در بندر بوشهر، در نامه خود به دولت متبوعش از «علاقه حکومت ایران برای ایجاد اصلاحات در نظام گمرکی ایران» گفته است.^۷ (فلور، ۱۳۶۵: ج ۲، ۱۲۷) به نظر می‌رسد این اصلاح در نظام گمرکی با همکاری فرخ خان امین‌الدوله و حسام‌السلطنه آغاز شده بود. به‌رغم اینکه جایگاه رسمی فرخ خان امین‌الدوله در اداره کل گمرکات، در منابع به روشنی ذکر نشده،^۸ اما باید گفت که وی

علاوه بر «اداره تذکره»، «حکومت بوشهر» نیز نهادی کلیدی در بازسازی اداری حکومت قاجار در بندر بوشهر بود. حاکم بوشهر در سال ۱۲۶۶ق. حسنعلی خان فرزند میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک، با دریافت بودجه^۲ از حکومت قاجار برای انجام سه برنامه، تقویت شد. اولین اقدام وی مقابله با حکام محلی برای به‌دست‌گرفتن اداره بندر بوشهر در سال ۱۲۶۶ق. بود. (فسایی، ۱۳۹۲: ج ۱، ۷۹۴؛ لسان‌الملک سپهر، ۱۳۵۳: ج ۳، ۳۴۲) دومین وظیفه او، مبارزه با برده‌داری در خلیج فارس به منظور جلوگیری از اعمال قدرت انگلیسی‌ها بود. (رائین، بی تا: ج ۲، ۶۹۲) در سال ۱۲۷۲ق. به بودجه وی، مبلغ ۱۰۰ تومان افزوده شد و به نظر می‌رسد از این زمان به بعد، او از مجموعه‌ای از افراد تحت عنوان «اطاق حسنعلی» (ساکما، ۲۳۲/۲۵۱۴) برای پیشبرد اهداف حکومتی بهره می‌برد.^۳ سومین وظیفه «حکومت بوشهر» تألیف قلوب شیوخ محلی و ترغیب ایشان به همراهی با برنامه‌های حکومت قاجار بود، چراکه این خاندان‌ها علاوه بر نفوذ و اعتبارشان، در جمع‌آوری مالیات نیز با تجربه و کارآمد بودند. (سعادت، ۱۳۹۰: ۲۳۵) برخی از آنها مانند خاندان آل‌عصفور از علمای مذهب تشیع در بندر بوشهر بودند^۴ و در این زمان فرقه شیعه، پادشاه ایران را قائد و حامی خود می‌دانستند، (روزنامه تایمز، ۱۰ نوامبر ۱۸۵۶: ۱۰) بنابراین حمایت از مشایخ آل‌عصفور، که امامت مسجد شیعیان در بوشهر را به‌عهده داشتند، (فسایی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۱۳۲۲) به گسترش نظام اداری حکومت قاجار در بندر بوشهر کمک می‌کرد. از آن گذشته این خاندان، رویارویی با نیروهای انگلیسی را در سابقه خود داشتند. (فسایی: ۱۳۶۷، ج ۱، ۷۷۶) در نتیجه، این تخصیص اعتبار در راستای ایستادگی در مقابل انگلیس و حمایت از مشایخ محلی‌ای بود که به حکومت سرسپردگی داشتند.

۲. بازسازی نظام مالی حکومت قاجار در بندر بوشهر

بازسازی نظام مالی هم مانند بازسازی نظام اداری، با هدف افزایش درآمد از گمرکات بود. پس از خروج بندر بوشهر از نظام اجاره‌داری^۵، در سال ۱۲۶۶ق. آزمون و خطاهایی برای کسب درآمد

گفته می‌شود، باید توجه داشت که قرارداد اجاره بندر، یک قرارداد مالی بود و اجاره‌داری به معنای انضصال آن بندر از نظام اداری و سیاسی کشور نبوده است. برخی پژوهش‌ها، براساس اسناد غیرایرانی، این قرارداد را فراتر از یک قرارداد مالی نمایانده‌اند اما برای مقایسه دقیق این اسناد با اسناد ایرانی نگاه کنید به: حبیبی و وثوقی، ۱۳۸۷: ۶۳-۶۴.

۶. در سال ۱۲۷۸ق. سهراب‌خان گرجی به «تحویله‌داری بعضی از انقد وجوهات» منصوب شد (خورموجی، ۱۳۴۴: ۲۹۰) که بعدها اعتمادالسلطنه از وی به‌عنوان نخستین فرد منصوب به «اداره گمرک» یاد کرده است. (اعتمادالسلطنه: ۱۳۷۴: ج ۱، ص ۴۴) شخصی که مقاطعه‌دار تمام گمرک‌های کشور بود، مأمور جمع‌آوری اجاره‌ها از مقاطعه‌داران محلی و پرداخت آن به دربار بود. این منصب در منابع با عناوینی همچون «اداره گمرک» (اعتمادالسلطنه: ۱۳۷۴: ج ۱، ۴۴)، «عمل گمرک» (اسناد تاریخی خاندان غفاری افشار: ۱۳۸۵، ج ۲، ۶۴)، «ناظم دیوان گمرک» و گاهی بدون ذکر هیچ عنوانی از این منصب یاد شده است. (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۵: ۱۴۱؛ گرجستانی، ۱۳۸۶: ۱۲)

۷. ریچارد کیون، کنسول هلند در بوشهر، از طرف دولت متبوع خود مأمور شد تا گزارشی از تعرفه‌های گمرکی بوشهر ارائه دهد. وی نیز در نامه‌ای در سال ۱۸۶۸م. / ۱۲۸۴ق. به هلند می‌نویسد که نظام گمرکی ایران یک نظام دلخواه است، اما علاقه‌ای که حکومت ایران در اصلاح نظام گمرکی دارد می‌تواند باعث تسهیل کار شود. لازم به ذکر است که این نامه پیش از آغاز اصلاحات امین‌السلطان در متمرکز کردن گمرکات و اداره بنادر جنوب نگاشته شده است. بنگرید به: فلور، ۱۳۶۵: ج ۲، ۱۲۷.

۸. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در کتاب «مآثر و الآثار» در ذکر افرادی که به ترتیب اداره گمرک را به‌عهده داشتند، نامی از فرخ خان امین‌الدوله نیآورده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ج ۱، ۴۴). البته وی در «تاریخ منتظم ناصری» از تحویل

۱. منظور از حکومت در اینجا مأمور عالی‌رتبه‌ای بود که به همراه نیروی نظامی به صفحات جنوب اعزام می‌شد تا هم به برقراری نظم بپردازد و هم مالیات را جمع‌آوری کند. (سعادت، ۱۳۹۰: ۲۳۵).

۲. برای اطلاع از بودجه اختصاص داده شده به وی، بنگرید به: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۲۲۱۲۲.

۳. بنگرید به تعریف «اتاق» در: حبیب‌زاده آذری، ۱۳۹۷: ۲۲.

۴. برای آگاهی بیشتر از زمان مهاجرت این خاندان بنگرید به: محمدعلی آل‌عصفور آل‌بحرانی، ۱۳۹۶.

۵. نظام اجاره‌داری به واگذاری درآمدهای گمرکی یک بندر در مقابل دریافت اجاره سالانه

بندرعباس از اجاره سلطان مسقط خارج شود و به مقاطعه‌داری گمرکات ایران درآید.

پس از فتح بندر عباس و اخراج نماینده امام مسقط در سال ۱۲۸۴ق. به دست حسام‌السلطنه، نحوه مدیریت این بندر به مسئله‌ای تبدیل شد که پاسخ به آن، گذار از نظام اجاره‌داری به نظارت متمرکز را تسهیل نمود. (وثوقی، حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۱۰) اما با پایان یافتن دومین دوره حکومت حسام‌السلطنه در فارس در سال ۱۲۸۶ق. و سپس از دنیا رفتن فرخ‌خان امین‌الدوله در سال ۱۲۸۸ق. ظل‌السلطان حاکم بعدی فارس که تا این زمان مطیع امین‌الدوله بود (ظل‌السلطان، ۱۳۶۲: ۷۷)، تلاش نمود تا درآمدهای گمرک بنادر از حکومت فارس جدا نشود. (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ج ۱، ۱۰۲)

افزایش درآمد حکومت از گمرکات می‌توانست راه چاره‌ای برای عبور از تنگنای اقتصادی اواخر دهه ۱۲۸۰ق. باشد؛ چراکه از طرفی در بازه زمانی ۱۸۶۰-۱۸۶۵م. / ۱۲۷۶-۱۲۸۱ق. به سبب بروز جنگ‌های داخلی آمریکا، قیمت کتان در دنیا بالارفت و تولید آن در ایران افزایش یافت. (سالدانها، ۱۹۸۶: ج ۸، ۲۷۹) این مال‌التجاره از بنادر جنوبی به خارج از ایران صادر شد و بر میزان عایدات گمرکی افزود. اما تا زمانی که ظل‌السلطان در ایالت فارس قدرت را به دست داشت، اقدام برای تمرکز گمرکات توسط سپهسالار ممکن نبود.^۶ از این‌رو در سال ۱۲۹۰ق. شاه در پاسخ به شکوائیه سپهسالار نوشت: «... ناظم حکومت هم شما را می‌دانم... هرکس هم مانع و مخل نظم باشد، اگرچه پسر ما باشد، واجب‌الدفع می‌دانم.» (فرهاد معتمد، ۱۳۲۵: ۱۲۱) بنابراین در اوایل سال ۱۲۹۱ق. حکومت فارس برای سومین بار به حسام‌السلطنه سپرده شد. (روزنامه ایران، ش ۲۳۲: ۱) در دوره حکومت حسام‌السلطنه بر فارس بود که سپهسالار، گمرکات را به نصیرالدوله سپرد و در کتابچه تنظیمات در شرح وظایف وی، چنین نوشته است: «گمرکات را تحت یک قاعده درآورد و قرارش را به ولایات اطلاع دهد.» (حقدار، ۱۳۹۶: ۲۸) اما با تمام این تلاش‌ها، اقدامات میرزا حسین خان سپهسالار در بیشینه‌سازی درآمدهای حکومت، بی‌ثمر ماند و ناصرالدین‌شاه با برکشیدن میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان و انتصاب وی به وزارت گمرک در سال ۱۲۹۴ق. گامی برای تسهیل کنترل درآمدهای گمرک برداشت.

نقش کلیدی در کنترل مقاطعه‌داران کشوری و محلی گمرک داشت.^۱ از آنجایی که وی منصب ریاست عمده خلوت را نیز برعهده داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ج ۳، ۱۸۱۲) و مخارج ماهانه خادمان حرم از وجوه دریافتی گمرک فارس تأمین می‌شد (اسناد دانشگاه تهران، ۱۱۰۶: ۱۱۳)، اجاره گمرکات فارس و بنادر جنوب بیش از سایر گمرکات نزد وی اهمیت داشت.

امین‌الدوله در تعیین مقاطعه‌دار گمرک بندر بوشهر، بر حاکم فارس تأثیر داشت. می‌دانیم که تا پیش از سال ۱۲۹۹ق. اداره گمرک از اختیارات حکام بوشهر جدا نبود (سعادت، ۱۳۹۰: ۱۱۸) و حکام بندر بوشهر گاهی از جانب شاه^۲، گاهی از جانب صدراعظم^۳، و گاهی از جانب حاکم فارس (اصفهانیان، ۱۳۴۴: ج ۴، ۳۸ و ۳۹) تعیین می‌شدند، اما در سال ۱۲۷۵ق. ناصرالدین شاه دستور داد که از این به بعد، عزل و نصب تمام حکام ایالات و ولایات باید با صواب‌دید امین‌الدوله صورت گیرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ج ۳، ۱۸۱۲)، به همین دلیل حکام فارس از رأی او در این زمینه تبعیت می‌کردند.^۴ حسام‌السلطنه نیز که سه دوره والی فارس بوده برای امور گمرکی بندر بوشهر با صلاح‌دید امین‌الدوله عمل می‌کرد.

اگر حیطة عمل فرخ‌خان امین‌الدوله را معطوف به مدیریت گمرکات کشور و کنترل عملکرد مقاطعه‌داران کلی و محلی بدانیم، حیطة عمل حسام‌السلطنه آن بود که حکومت و گمرک بندر بوشهر از مقاطعه کارگزاران ایرانی خارج نشود و گمرک

-
- اداره گمرک‌خانه‌های ولایات به فرخ‌خان امین‌الدوله به سال ۱۲۸۳ق. سخن گفته (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ج ۳، ۱۸۸۵). اما ناصرالدین شاه در خاطرات خود، در همین زمان، قوام‌الدوله را به‌عنوان اداره‌کننده گمرکات پس از میرزا نصرالله عنوان کرده است (ناصرالدین‌شاه قاجار، ۱۳۹۵: ۱۴۱). به نظر می‌رسد امین‌الدوله مافوق این افراد و مورد تأیید مستوفی‌الممالک و شاه برای اداره کلی گمرکات بوده است. (افشار، اصفهانیان و غفاری، ۱۳۸۶: ج ۲، ۱۰۷)
۱. تنها به مدت دو سال، از ۱۲۷۳ تا ۱۲۷۵ق. وقفه در این نظارت به وجود آمد. اعتمادالسلطنه معتقد است که میرزا آقاخان نوری، به‌منظور دور نمودن امین‌الملک از مرکز قدرت، مأموریت‌های خارجی به وی سپرد. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به: اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۸۹) پس از بازگشت وی به ایران، شاه کنترل امور مربوط به درآمد گمرکات کشور را از امین‌الدوله انتظار داشت (بنگرید به: افشار و همکاران، ۱۳۸۶: ج ۲، ۶۴).
  ۲. احمدخان نوایی دریابگی برای بار دوم با فرمان ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۷۹ق. به حکومت بندر بوشهر رسید. (خورموجی، ۱۳۴۴: ۳۰۰)
  ۳. در سال ۱۲۷۴ق. زمانی که امین‌الملک، با حکم صدراعظم نوری، به مأموریت پاریس و لندن فرستاده شده بود، ابواب‌جمعی بندر بوشهر، به همراه اداره گمرک این بندر، به میرزا احمدخان نوایی دریابگی واگذار شد. (خورموجی، ۱۳۴۴: ۳۲۲)
  ۴. به‌عنوان مثال حسام‌السلطنه پس از انتصابش به حکومت فارس، در سال ۱۲۸۲ق. تصمیم‌گیری در تعیین میزان پرداخت توسط حاکم بوشهر را به‌عهده امین‌الدوله گذاشت. (اصفهانیان، ۱۳۵۴: ۳۸-۳۹).
  ۵. دوره اول از سال ۱۲۷۵ تا ۱۲۷۷ق. دوره دوم از سال ۱۲۸۲ تا ۱۲۸۵ق. و دوره سوم از ۱۲۹۱ تا ۱۲۹۲ق.

۶. ظل‌السلطان با تجزیه گمرک از حکومت موافق نبود و درآمد گمرکات بنادر جنوبی را از آن حکومت فارس می‌دانست (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۱۱۰).

از وضعیت گمرک تهیه کرد و میرزا تقی‌خان حکیم‌باشی، فرستاده خود را برای ارائه گزارشی مکتوب نزد ناصرالدین‌شاه اعزام کرد. در این گزارش، ضمن شکایت تلویحی از عملکرد اجاره‌داران گمرک، وضعیت نابسامان گمرک به تصویر کشیده شده و پیشنهادهایی نیز برای بهبود وضعیت تجاری ارائه شده است که انجام آنها در حیطه عملکرد حاکم بود، نه اجاره‌دار.^۴

اما این تلاش ظل‌السلطان ناکام ماند چراکه یک ماه بعد از این گزارش، در ۷ ربیع‌الثانی ۱۲۹۹ق. بندرلنگه از حکومت فارس موضوع و جزو گمرک‌های فارس به امین‌السلطان سپرده شد و اندکی بعد، بندرعباس نیز به وی واگذار شد. (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۵۲) امین‌السلطان، حسینقلی‌خان را مأمور نظم‌بخشیدن به امور گمرک بنادر کرد. (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۱۰۰) او هنگام ورود به بوشهر، فرستادگانی به بندرلنگه و بندرعباس فرستاد و بر اینکه حکومت این دو بندر به وی محول شده است، تأکید نمود (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۱۰۱). اما حکومت بوشهر هنوز توسط حاکم فارس تعیین می‌شده که در این زمان به حاجی نصرالملک داده بودند. (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۱۰۲)

۳. سیاست‌گذاری برای تشکیل ولایت «بندر ابوشهر و مضافات»

در سال ۱۳۰۵ق. سعدالملک به حکمرانی بنادر جنوبی به مرکزیت بوشهر منصوب شد. به این ترتیب، در تقسیمات کشوری و محاسبات دیوانی (نظام اداری- مالی) تغییری رخ داد که براساس دفاتر مالی که بازتاب‌دهنده تقسیمات کشوری^۵ دوره خود هستند، نام این واحد

۴. به طور مثال شکایت از به تبعیت انگلیس درآمدن برخی تجار ایرانی در پی عدم حمایت دولت ایران از ایشان، لزوم ساخت گمرکخانه، ساخت تجهیزات بندری، راه‌سازی از بوشهر به داخل ایران و ساخت عمارات حکومتی، سربازخانه و مریض‌خانه (بنگرید به: صفایی، ۱۳۴۹: ۱۰۴-۱۱۲. برای آگاهی از وظایف حکام در این دوره بنگرید به دستورالعمل حکام ولایات در سال ۱۲۹۳ق. ضمیمه به: آدمیت، ۱۳۵۶: ۴۴۹).

۵. برخی از منابع جدایی حکومت بوشهر از حکومت فارس را در سال ۱۲۹۹ق. عنوان کرده‌اند (به عنوان مثال بنگرید به: افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۴۶؛ کرزن، ۱۳۴۹: ۵۵۸). همچنین سدیدالسلطنه در سفرنامه خود «حکومت بنادر» را در سال ۱۳۰۴ق. بر عهده حاج محمد مهدی ملک‌التجار دانسته است؛ حال آنکه حکومت بنادر در سال ۱۳۰۵ق. تأسیس شد (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۶۰۶). اما حسینقلی‌خان، فرستاده میرزا ابراهیم خان امین‌السلطان در خاطرات خود، اشاره‌ای به انتصاب خود به حکومت بندر بوشهر ننموده است (بنگرید به: نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۱، ج ۱، ۱۰۲). با توجه به اینکه خاطرات حسینقلی‌خان در همان زمان و به قلم خود کارگزار دولت نوشته شده است، در این پژوهش برای آن اصالت بیشتری قائل شده‌ایم.

۶. در منابع تاریخی، تنها کرزن توصیفی از تقسیمات اداری ایران، شامل ایالات و

۲-۲. ابراهیم‌خان امین‌السلطان و مسئله متمرکز نمودن گمرکات

در سال ۱۲۹۴ق. بسیاری از ادارات به وزارتخانه بدل شدند (فلور، ۱۳۹۵: ۵۸۷) و ابراهیم‌خان امین‌السلطان به وزارت گمرک منصوب شد. تا این زمان، گمرک بوشهر و شیراز به یک فرد اجاره داده می‌شد.^۱ او زیرمجموعه‌ای از اداره گمرک محسوب می‌شد، و اداره گمرک به سرپرستی وزیر گمرک یا اجاره‌دار کل گمرکات ایران بود. اما با انتصاب امین‌السلطان به وزارت گمرکات، زمینه‌ای به وجود آمد تا گمرک بنادر جنوبی به‌طور مستقیم در اجاره وی قرار گیرد. او که در سفرهای شاه به فرنگ همراه وی بود به اهمیت دستیابی به درآمدهای تجاری نزد ناصرالدین‌شاه پی برده بود.^۲ در این زمان از میان ده درگاه گمرکی ایران برای تجارت خارجی (دوروش شوار، ۱۳۷۸: ۱۷۵)، غالب تجارت خارجی ایران از طریق بندر بوشهر و خلیج فارس انجام می‌شد (گرین ویلر، ۱۳۹۱: ۴۲۹)؛ بنابراین دستیابی به درآمدهای گمرک فارس برای ناصرالدین‌شاه اهمیت ویژه یافت و اصلاح امور گمرکی در کانون توجه ناصرالدین‌شاه قرار گرفت؛ امین‌السلطان موفق شد شاه را با سخنانش در مورد اصلاح امور مملکت، خصوصاً در زمینه تجارت تحت‌تأثیر قرار دهد (امین‌الدوله، ۱۳۷۰: ۶۰) و وی را از نقش مخرب حکام در پراکندگی وجوه گمرکی آگاه کرده (امین‌الدوله، ۱۳۷۰: ۷۷) و زمینه کوتاه‌شدن دست حکام از این وجوه را فراهم کند. به این ترتیب در سال ۱۲۹۷ق. تمام گمرک‌خانه‌های ایران به‌صورت امانی به ابراهیم‌خان امین‌السلطان واگذار شد. (افشار، ۱۳۸۷: ج ۳، ۴۳۵)

در سال ۱۲۹۸ق. ظل‌السلطان در پی برکناری سپهسالار از صدارت، موفق شد ایالت فارس را ضمیمه حکومت خود نماید، و در نتیجه، درآمدهای گمرکی، به مسئله‌ای برای تضاد منافع وی و میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان تبدیل شد.^۳ ظل‌السلطان، اطلاعاتی

۱. به عنوان مثال گمرک‌های بوشهر و شیراز در سال ۱۲۹۳ق. از سوی دیوان به قوام‌الملک واگذار شد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۵۲) و قوام‌الملک خود اجاره‌پرداز به وزیر گمرک، یعنی امین لشکر بود. (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۸۹).

۲. ناصرالدین‌شاه در اولین سفر خود در سال ۱۲۹۰ق. در پاسخ به کارگزار امور دیوانی انگلیس، از امکان‌پذیر نبودن ایجاد نهادهایی برای توسعه ایران مانند کشورهای اروپایی، و در مقابل از برنامه خود برای ایجاد رونق به‌وسیله تجارت سخن می‌گوید. (بنگرید به: روزنامه ایران، ۷ جمادی‌الاول ۱۲۹۰، نمره ۱۷۱، ص ۲).

۳. امین‌السلطان در سال ثیلان‌نیل ۱۲۹۸-۱۲۹۹ق. میرزا نصرالله اصفهانی را به‌عنوان «سررشته‌دار گمرک‌خانه‌های محروسه» به همراه سعدالملک به بنادر جنوبی اعزام نمود. این دو پس از برآورد مالی گمرک‌خانه‌ها، قرار اخذ اجاره از گمرک‌خانه بوشهر را با میرزا نصرالله کارزانی که از عمال قدیم گمرک‌خانه جنوب بود، گذاشتند و از او هفتاد هزار تومان تمسک گرفتند. (افشار، ۱۳۸۷: ج ۳، ۴۳۵-۴۸۳).

حتی بیشتر از اجاره‌دار گمرک، تجربه و کارآمدی داشتند.^۳ این رویه عملاً زمینه انتقال امور بنادر به نماینده حکومت را فراهم کرده بود.

در سال‌هایی که کارگزاران دیوانی در بندر بوشهر و بندرعباس عزل و نصب می‌شدند، در کتابچه‌های دستورالعمل اعتبار قابل ملاحظه و رو به رشدی^۴ برای کارگزاران وزارت امور خارجه در بنادر تعیین می‌شد. تقویت کردن دفتر کارگزاری بندر بوشهر، سبب تسلط بیشتر این کارگزاران بر حیطه عمل اجاره‌دار و حاکم می‌شد.

وظیفه رسمی اداره کارگزاری در بندر بوشهر این بود که امور رسمی نمایندگان کشورهای خارجی را اداره نموده و به دعاوی ایشان در مورد رعایای ایران و بالعکس رسیدگی نماید. (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۴) همچنین می‌بایست مشروح فعالیت‌های مختلف سیاسی کنسول‌ها و رابطین آنها و دیگر رویدادهای مهمی را که به هر نحو با اتباع خارجی مربوط می‌شد، به مرکز گزارش نماید (نورایی، ۱۳۸۵: ده) و بین حاکم بندر بوشهر و مأموران و اتباع دول خارجی واسطه باشد. (وزارت امورخارجه، اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۲۱۰-۲۱۴ و ۲۱۶) اما در عمل، انجام بخشی از وظایف حاکم از کارگزار انتظار می‌رفت. در جدول زیر به عملکرد کارگزار بندر بوشهر با وظایف مندرج در دستورالعمل‌های تهیه شده برای حاکم پرداخته شده است:

اداری نوین، «بندر ابوشهر و مضافات» بود که به دلیل قائل شدن مصارف ولایتی برای این واحد (ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۸: ۰۸۴۹) می‌توان آن را ولایت^۱ بوشهر و مضافات نامید.^۲

تأسیس این واحد اداری نوین، بدون برنامه‌ریزی قبلی نبود. در سال‌های مابین ۱۲۹۹-۱۳۰۵ ق. حکام متعددی از طرف والی فارس به بندر بوشهر اعزام شدند (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸۲)، اما حکومت قاجار در پی قدرت بخشیدن به نماینده‌ای بود که به‌طور مستقیم با دربار در ارتباط باشد. پیش از آن که در سال ۱۳۰۵ ق. ولایت «ابوشهر و مضافات» تأسیس شود و حاکمی از سوی تهران برای بنادر جنوبی گمارده شود، به‌واسطه قدرت بخشیدن به کارگزار وزارت امور خارجه که در برخی شهرها از جمله بندر بوشهر حضور داشت (فلور، ۱۳۶۵: ج ۲، ۲۳۵)، برخی از وظایف و اختیارات حکام به کارگزار منتقل شد. شواهدی در دست است که نشان می‌دهد کارکنان کارگزاری، از افرادی تأمین می‌شدند که تجربه کار در زمینه امور تجاری و گمرکی داشتند و

ولایات، ارائه داده است. او این واحد اداری جدید را در زمره ایالات و با نام «خلیج فارس و جزایر ساحلی» معرفی کرده است (کرزن، ۱۳۴۹: ۵۷۰). اما منابع متقن‌تری در دست است که نشان می‌دهد این واحد اداری، «ولایتی» از ایالت فارس بوده و نام آن «بندر ابوشهر و مضافات» است. این منابع، دفاتر دستورالعمل و مفاصلحساب هستند که بر اساس تقسیمات کشوری بخش‌بندی شده و به منظور رسیدگی به جمع و خرج آنها تهیه می‌شدند. در قسمت بالای هر برگ سند، عبارتی نوشته می‌شد که اصطلاحاً به آن «اتصال» گفته می‌شود (شیخ‌الحکمایی، ۲۰۱۳: ۳۲). عبارات اتصال در بالای این اسناد، نشان‌دهنده واحد اداری مربوط به محاسبات و گزارشات مالی درون آن سند است. در سال مالی ایت‌ئیل ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ق. یعنی قبل از تأسیس این اداره جدید، جمع و خرج بوشهر و بنادر، در اوراقی با اتصال «فارس سنه ایت‌ئیل ابوابجمعی حضرت والا ظل‌السلطان» تهیه می‌شدند (بنگرید به: ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۸: ۰۷۵۸)، اما پس از واگذاری حکومت بنادر با مرکزیت بوشهر به سعدالملک در سال ۱۳۰۵ ق. اتصال اوراق مربوط به بوشهر و بنادر به صورت «فارس سنه سیچقان‌ئیل بندر ابوشهر و مضافات» نوشته شده است. (بنگرید به: ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۸: ۰۸۱۹).

۱. ولایات قسمتی از مملکت بودند که دارای یک شهر حاکم‌نشین و توابع آن بودند؛ اعم از اینکه حکومت آن تابع پایتخت یا تابع مرکز ایالتی باشد. (بنگرید به: قانون تشکیلات ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام مصوب ۱۲ ذی‌قعدة ۱۳۲۵، شیرازی و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۲۲).

۲. باید به خاطر داشت که اگر در منابع تاریخی عباراتی همچون «واگذاری حکومت بوشهر و بنادر به حسینقلی خان نظام‌السلطنه...» (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۱: ج ۱، ۱۶۵) یا «خلمت حکومت بنادر و جزایر... مرحمت شد» (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۴۷) به کار رفته است، ناظر بر یک منصب است، نه یک واحد اداری؛ چنان‌که از این منصب در سال‌های پیش‌تر هم در منابع یاد شده است. (برای نمونه بنگرید به: فسائی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۹۲۰؛ سعادت، ۱۳۹۰: ۱۱۳-۱۱۶). واحدی با نام «حکومت بنادر و جزایر خلیج فارس» یک واحد اداری در انتهای قرن ۱۳ و ابتدای قرن ۱۴ شمسی بوده است. (در این مورد بنگرید به ساکما، ۳۴۸۰۶/۲۹۷ و ۱۲۳۳۷۱/۲۹۳).

۳. سررشته‌دار مسئول ثبت دفاتر و تهیه کتابچه گمرکی کالاها و نیز تشخیص جای مناسب برای تخلیه بارها بود. وی حتی بیشتر از اجاره‌دار گمرک به کارهای تخلیه بار و معامله با کاروانسراها بدین منظور تسلط داشت. (مه‌دوی و افشار، ۱۳۸۰: ۳۳۶)

۴. در سال مالی ۱۲۷۹-۱۲۸۰ ق. برای تمام کارکنان اداره تذکره بندر بوشهر، ۲۰۰ تومان مواجب در نظر گرفته شده بود (بنگرید به: ساکما: ۲۳۲/۱۶۵۱: برگ ۰۵۷۳)، حال آنکه در سال ۱۲۹۶ ق. مواجب دریافتی کارگزار این بندر، ۶۰۰ تومان شده است (بنگرید به: ساکما: ۲۳۲/۲۴۵۵: برگ ۰۵۷۵).

منبع	وظایف حاکم در دستورالعمل تکالیف حکام ولایات	منبع	کارکرد کارگزار مستخرج از گزارش‌های کارگزاری بندربوشهر و بندرعباس به وزارت امور خارجه
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۴۱، کارتن ۲۲: ش ۱۵۴	وصول مالیات، پرداخت مواجب و مستمری‌ها	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	گزارشی از نظم بندر بوشهر و ترتیب در وصول مالیات نامه در خصوص معوق ماندن مواجب سید علی طیبی مأمور اقامت بندر بوشهر
وثوقی، حبیبی، ۱۳۸۷: ۲۳۷ (سند ۱۰۱)	ارسال مطالب ولایتی به صدراعظم	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	گزارش‌های کارگزاری بندر بوشهر در ارتباط با اقدامات اتباع انگلیسی برای تحت تابعیت درآوردن اتباع ایرانی
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۵۳	ارسال اخبار روزانه (روزنامه و وقایع اتفاقیه)	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	گزارش از راه انداختن چرخ آسیاب گندم در بندر بوشهر در سال ۱۲۹۵ق.
وثوقی، حبیبی، ۱۳۸۷: ۳۳۵	تلاش برای ازدیاد امتعه و محصولات ولایت تجارت	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	درخواست‌هایی از حکومت به کارگزاری بندر بوشهر در مورد تقویت تجارت خارجی در این بندر (سال ۱۲۹۲ق.)
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۳۶۰	حمایت از اتباع داخلی و خارجی	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	مذاکره با وزارت امور خارجه درباره منع حمل و نقل حیوانات از بوشهر به خارج از ایران در سال ۱۲۷۶ق.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۳: ش ۴۷۸	رسیدگی به مطالبات و معاملات اتباع داخلی و خارجی	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	گزارشی از نبود سربازخانه در بندر بوشهر و رسیدن آزار و اذیت سربازان به مردم بوشهر در سال ۱۲۷۸ق.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۹۶: ش ۶۰۱	اجرای عدالت و مساوات و نگرهبانی از جان و مال و آبرو و عرض و ناموس بندگان خدا از داخل و خارجی	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	شکایت کارگزار بوشهر به وزارت امور خارجه در مورد به تعویق افتادن امور اتباع خارجی به علت ارجاع امور مربوط به تجارت در بنادر خلیج فارس به وی در سال ۱۲۹۰ق.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۳: ش ۲۴۸	مراقبت از حفظ صحت عامه	آدمیت، ۱۳۲۳: ۴۴۹-۴۵۳	نامه‌ای از کارگزار مینی بر عدم وجود هیچ مسئولی به جز وی برای رفع تعدی و حصول امنیت در طی سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۳ق. گزارش از بی‌نظمی و تقلب امنای تذکره بوشهر و بروز بی‌عدالتی در حق مسافران داخلی و خارجی در سال ۱۲۷۹.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۳۴	نظافت شهر	ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	انتقال درخواست مردم بوشهر به وزارت امور خارجه درخصوص ابقای سیدعلی حکیم‌باشی در بندر بوشهر
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۱۹: ش ۱۵۷	موقوف داشتن شکنجه و اقدام به حبس به جای آن	ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	انجام اقدامات احتیاطی برای شیوع نیافتن وبا در بنادر
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۷۱	ارسال قیمت اجناس ولایت	ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	گزارش از وضعیت نظافت شهر در سال ۱۲۷۸ق.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۳: ش ۹۴	حفظ ابنیه و عمارات حکومتی و آثار قدیمه	ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	مکاتبه با مرکز درباره نظافت خیابان‌های بوشهر در سال ۱۲۹۸ق.
فلور، ۱۳۶۵: ج ۲، ۲۳۶		ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	کارگزار اختیار بازداشت و زندانی نمودن تجار بدهکار را داشت.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۳: ش ۳۶۶		ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	گزارشی از درآمد گمرک بندر بوشهر در سال ۱۲۷۸ق.
اسناد مکمل قاجاریه، کارتن ۲۲: ش ۷۱		ساکما، ۳۹۵/۷۴۸۲	گزارشی از میزان خرابی و تخمین هزینه تعمیر چهاربرج در سال ۱۲۷۸ق.

و سپس بسیاری از مسئولیت‌هایی که پیش از این در دایره وظایف کارگزار بود، مانند حفاظت از حقوق اتباع خارجی و مراقبت از تجارت خارجی و دقت در مورد تملک نداشتن اتباع خارجی در بندر بوشهر، در دستورالعمل وظایف حکام نیز قرار گرفت. (ابن‌رحمان، ۱۳۹۰: ۱۳)

نتیجه

چنان‌که گذشت، حکومت قاجار از ابتدای حاکمیت خود، به‌منظور بازسازی نظام اداری و مالی یکپارچه در سرتاسر ایران، اقداماتی را آغاز نمود. در دوره ناصری، برای پیگیری این اقدامات، تخصیص بودجه شد. به این منظور دفاتر دستورالعمل برای تخمین و برآورد هزینه‌ها تدوین شدند و اینک این دفاتر به همراه اسناد مفصاحساب به‌عنوان منابعی کمی برای مطالعه سیاست‌گذاری حکومت قاجار در دوره ناصری در دست است.

این پژوهش با توجه و تدقیق بر منابع سیاقی همچون دفاتر دستورالعمل و اسناد مفصاحساب، در پی درک سیاست‌گذاری حکومت قاجار برای بندر بوشهر بود. با مطالعه منابع سیاقی مشخص شد که با تخصیص بودجه به «اداره تذکره» و «حکومت بوشهر»، نهادهایی برای استقرار کارگزاران حکومتی در بندر بوشهر به‌وجود آمد. این نهادها از دو طریق به تحت پوشش سراسری درآمدن اداره بندر بوشهر کمک می‌کردند: اول غلبه بر شیوخ محلی و سپس اداره امور با هدف به کنترل درآوردن قدرت‌گیری روزافزون انگلیسی‌ها در بنادر جنوبی.

همچنین با استمداد از سایر منابع غیرکمی، نشان داده شد که سیاست‌گذاری حکومت قاجار برای بازسازی نظام اداری-مالی خود در بندر بوشهر تنها با تعیین اعتبار و بودجه به مصارف کشوری و لشگری در دفاتر دستورالعمل، عملی نبود و در این مسیر افرادی بر چگونگی انجام بودجه‌ریزی برای کسب درآمد بیشتر از بنادر جنوبی و اداره سهل‌تر این بنادر موثر بودند. بنابراین با واگذاری امور به اشخاصی که درباره چگونگی کسب این درآمدها و تخصیص آن به مخارج روزافزون دربار آگاهی داشتند، مانند فرخ‌خان امین‌الدوله، حسام‌السلطنه، میرزا حسین خان سپهسالار و میرزا ابراهیم خان امین‌السلطان، زمینه‌ای برای تحت تمرکز درآوردن درآمدهای گمرکی به‌وجود آمد.

منابع کمی و سیاقی نشان می‌دهند که در همین حال، سیاست‌گذاری از طریق تخصیص بودجه برای بندر بوشهر ادامه داشت. همزمان با تلاش برای اجرایی نمودن طرح تأسیس نهاد گمرکات متمرکز به دست ابراهیم خان امین‌السلطان، اقدامات برای تقویت نهادهای اداری وابسته به مرکز در بندر بوشهر، همچون «اداره کارگزاری مهمان

در سال‌های پایانی قرن سیزدهم هجری قمری، حاکم اعزامی به بندر بوشهر از سوی حکومت فارس، بارها تعویض شد، اما کارگزار برای مدت بیشتری در بندر بوشهر حضور داشت و با امور این بندر آشنا بود. از این‌رو، در سال ۱۲۹۸ق. کارگزاری بندرعباس و بندر بوشهر به میرزا عبدالله خان کارگزار واگذار شد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۴۴) و سپس در سال ۱۲۹۹ق. کارگزاری عموم بنادر به مرکزیت بندر بوشهر برعهده وی قرار گرفت (فسایی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۹۵۶) که این می‌تواند نشانه‌ای از برنامه حکومت برای واگذاری اقدامات اداری در بنادر به کارگزار منتصب از سوی حکومت باشد. این فرضیه با استناد به شکوائیه علی اصغر خان امین‌السلطان به ناصرالدین‌شاه قوت بیشتری می‌گیرد. در این نامه به همراهی و همکاری وزارت امور خارجه در پیشبرد برنامه‌های وی برای بازسازی نظام اداری و مالی حکومت در بندر بوشهر اشاره شده است. (عبدامین، ۱۳۹۷: ۱۰۳) در نهایت این سیاست‌گذاری‌ها به نقطه تأسیس ولایت «بندر بوشهر و مضافات» در سال ۱۳۰۵ق. رسید و محمدحسن خان مافی با لقب سعدالملک به حکومت بنادر با مرکزیت بندر بوشهر منصوب شد. (سعادت، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

بعد از این، حاکم بندر بوشهر و مضافات، نه تنها وظایف حاکم را برعهده داشت، بلکه موظف بود در اجرای وظایف کارگزار هم دخیل باشد؛ چراکه بخش مهمی از اداره امور بندر بوشهر در ارتباط با اتباع خارجی بود. در این زمان، خواسته‌های انگلیس‌ها در بندر بوشهر بیش از پیش شده بود؛ به‌طور مثال، در سال ۱۳۰۶ق. از حکومت ایران درخواست کردند که برای آنها از بوشهر به تهران جاده‌ای احداث کند یا این اجازه را به خودشان بدهد (صفائی، ۱۳۵۳: ۹۴) و در سال ۱۳۱۳ق. متقاضی سپردن گمرک بنادر خلیج فارس به ایشان شدند. (دوران، ۱۳۴۶: ۱۱۷ و ۱۱۸) بنابراین نحوه پاسخگویی به اتباع خارجی که تا پیش از این در حیطه فعالیت‌های کارگزاری مهمان خارجه بود، در مرتبه‌ای بالاتر از کارگزار، به حاکم واگذار شد.^۱ در دستورالعمل حکام بنادر خلیج فارس که توسط علی اصغر خان امین‌السلطان به حکومت بنادر خلیج فارس ابلاغ شد، بر همراهی و همکاری با کارگزار مهمان خارجه بندر بوشهر تأکید شده و دلیل این همکاری، آشنایی کارگزار با چگونگی تعامل و دیپلماسی با دول خارجی عنوان شده است. (ابن‌رحمان، ۱۳۹۰: ۳۴)

۱. در مورد دعوی مالی یک تبعه هلندی در بندر بوشهر آمده است: «کارگزار کسی نیست که به‌طور مؤثر به این دعوی رسیدگی کند. به‌علاوه حاکم باید هر اقدام کارگزار را تأیید و امضا کند». بنگرید به: فلور، ۱۳۶۵: ج ۲، ۱۲۳.

خارجه»، ادامه داشت.

به این ترتیب با جمع‌بندی و تحلیل داده‌هایی که از منابع کمی و غیرکمی مستفاد می‌گردد می‌توان ادعا کرد که حکومت قاجار یک سلسله سیاست‌هایی برای بازسازی نظام اداری- مالی خود در بندر بوشهر دنبال می‌نمود که با ابزار تخصیص بودجه و واگذاری امور به افرادی که مسئول تأمین هزینه‌های دربار از محل گمرک بندر بوشهر بودند، دنبال می‌نمود که در نهایت، منتج به تشکیل ولایت «ابوشهر و مضافات و بنادر» گردید. به این ترتیب سلطه مستقیم حکومت قاجار بر امور بنادر و جزایر و نقاط استراتژیک خلیج فارس، بیش از پیش حاصل شد.

منابع و مآخذ

- اتابک، علی‌اصغر خان. (۱۳۹۰). *دستورالعمل حکومت بنادر فارس*. به کوشش علیرضا ابن رحمان. تهران: دفتر نشر معانی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۵۷). *خلسه مشهور به خوبانامه*. به کوشش محمود کتیرایی، تهران: توکا.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۴). *منتظم ناصری*، به کوشش محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۷۴). *چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه یا مالاثر و الآثار*. جلد اول. تهران: اساطیر.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۷). *دفتر تاریخ (مجموعه اسناد و منابع تاریخی)*. دفتر سوم. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- افشار، ایرج. اصفهانیان، کریم، غفاری، بهرام، عمران، علی. (۱۳۸۶). *اسناد تاریخی خاندان غفاری*. جلد دوم. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- افضل‌الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). *افضل‌التواریخ*. به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- امین‌الدوله، علی. (۱۳۷۰). *خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله*. به کوشش حافظ فرمانفرمایان، زیر نظر ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- امین‌الدوله، فرخ. (۱۳۹۰). *مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله*. قسمت سوم. به کوشش کریم اصفهانیان. تهران: سازمان انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- امین‌الدوله، فرخ‌خان. (۱۳۵۴). *مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله*. قسمت چهارم. به کوشش کریم اصفهانیان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۳۳). *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون، ناطق، هما. (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*. تهران: آگاه.
- آل عصفور آل بحرانی، شیخ محمدعلی بن‌الشیخ محمدتقی. (۱۳۹۶). *تاریخ البحرین، المسمی الذخائر فی جغرافیا البنادر و الجزایر*. تحقیق وسام عباس السبع. قم: دارزین العابدین.
- آل داود، سیدعلی. (۱۳۹۰). *فهرست توصیفی آلبوم های بیوتات*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- حبیب‌زاده اذری، فروغ. (۱۳۹۷). *فرهنگ اصطلاحات دیوانی و اداری*، تبریز: راجی.
- حسینی فسایی، حسن. (۱۳۶۷). *فارسنامه ناصری*. به کوشش منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.
- حسینی فسایی، حسن. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*. به کوشش منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.
- خورموجی، محمدجعفر. (۱۳۴۴). *تاریخ قاجار، حقایق الاخبار ناصری*. به کوشش حسین خدیو جم. تهران: زوآر.
- دوراند، ای. آر. (۱۳۴۶). *سفرنامه دوراند*. ترجمه علی‌محمد ساکی. خرم‌آباد: کتابفروشی محمدی.
- دوروش شوار، ژولین. (۱۳۷۸). *خاطرات سفر ایران*. ترجمه مهراں توکلی. تهران: نشر نی.
- رائین، اسماعیل. (بی‌تا). *دریانوردی ایرانیان*، جلد دوم، تهران: چاپخانه زیبا.
- سپهسالار، میرزا حسین خان. (۱۳۹۶). *تنظیمات حسنه دولت علیه و ممالک محروسه ایران*. به کوشش علی‌اصغر حقدار. بی‌جا: باشگاه ادبیات.
- سیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). *سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی سیر الطریق)*. به کوشش احمد اقتداری. تهران: بهنشر.
- سعادت کازرونی، محمدحسین. (۱۳۹۰). *تاریخ بوشهر*. به کوشش عبدالرسول خیراندیش و عمادالدین شیخ‌الحکمایی. تهران: میراث مکتوب.
- سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر. (۱۳۶۲). *وقایع اتفاقیه مجموعه گزارش خفیه‌نویسان انگلیس، تهران: نوین*.
- شریف کاظمی، کاظم. زرگری، بهاره. (۱۳۹۹). *گذرنامه در تاریخ دیپلماسی ایران از دوره ناصری تا پایان پهلوی اول*، تهران: اداره چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- شهشهانی اصفهانی، عبدالوهاب بن محمدامین. (۱۳۹۷). *بحرالجاهر فی علم الدفاتر*، به کوشش علیرضا نیک‌نژاد، تهران: نشر تاریخ ایران.
- شیبانی کاشانی، محمدکاظم. (۱۳۹۵). *قوانین السیاق*، به کوشش علیرضا نیک‌نژاد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۲۰۱۳). *ده درس در شناخت سیاق (جزوه)*، دانشگاه ماربورگ.
- شیرازی، جاوید، علیا، مهدی. علیا، خلیج، شاهین. جعفریانی، ابراهیم، نوروزی، داریوش. (۱۳۸۲). *تقسیمات کشوری در ایران، پارادوکس الگوهای سنتی و مدرن*، تهران: پرسمان.
- صفائی، ابراهیم. (۱۳۴۹). *اسناد نویافته*، تهران: بابک.
- صفائی، ابراهیم. (۱۳۵۳). *آئینه تاریخ*، تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- ظل‌السلطان، مسعودمیرزا. (۱۳۶۲). *تاریخ مسعودی*. تهران: یساولی.
- عبدامین، مجید. (۱۳۹۷). *نامه‌هایی به ناصرالدین شاه: مجموع ای از عرایض متضمن اواخر به امین‌السلطان میان سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۳ قمری*. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار ۱۲۱۵-۱۳۳۲*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- فروغ اصفهانی، محمدمهدی. (۱۳۹۵). *فروغستان: دانشنامه فن استیفا و سیاق*، به کوشش ایرج افشار، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فرهادمتمد، محمود. (۱۳۲۵). *سپهسالار اعظم*، تهران: شرکت نسبی علی‌اکبر علمی و شرکاء.

فلور، ویلم. (۱۳۶۵). *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*. جلد دوم. ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.

فلور، ویلم. (۱۳۹۵). *تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.

کرزن، جرج. (۱۳۳۹). *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غ وحیدمآزندرانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

گرجستانی، والی بن سهراب. (۱۳۸۶). *رساله فجوریه*. به کوشش دکتر علیخان ۱۳۸۶ بی‌نا.

گروه مهندسی خرد. (۱۳۹۷). *داستان توسعه در ایران*. دفتر نخست تهران: لوح فکر.

گرین ویلر بنجامین، سمیوئیل. (۱۳۹۱). *ایران و ایرانیان*. ترجمه محمدحسین کردیچه، تهران: اطلاعات.

لسان‌الملک سپهر، محمدتقی. (۱۳۵۳). *ناسخ‌التواریخ*. به کوشش محمدباقر بهبودی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

محمود، محمود. (بی‌تا). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*، جلد دوم. تهران: انتشارات شرکت نسبی اقبال و شرکاء.

مستوفی، عبدالله. (۱۳۷۷). *تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه یا شرح زندگانی من*، جلد اول. تهران: زوآر.

مک لین، ایان. (۱۳۸۱). *فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد*، ترجمه حمید احمدی، تهران: میزان.

مهدوی، اصغر. افشار، ایرج. (۱۳۸۰). *بزد در اسناد امین‌الضرب*. تهران: طلایه.

ناصرالدین‌شاه. (۱۳۹۵). *روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه از ربیع الاول ۱۲۸۳ تا جمادی‌الثانی ۱۲۸۴ ق*. به کوشش مجید عبدامین. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن.

نایب‌الایاله، رضاقلی. (۱۳۶۱). *سفرنامه رضاقلی میرزا نایب‌الایاله*. به کوشش اصغر فرمانفرمائی قاجار. تهران: اساطیر.

نصر، تقی. (۱۳۶۳). *ایران در برخورد با استعمارگران*، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.

نظام‌السلطنه مافی، حسین قلی‌خان. (۱۳۶۲). *خاطرات و اسناد حسین‌قلی خان نظام‌السلطنه مافی*، به کوشش معصومه مافی، سیروس سعدوندیان، منصوره اتحادیه، حمید رام‌پیشه. تهران: نشر تاریخ ایران.

نورایی، مرتضی. (۱۳۸۵). *اسناد کارگزاری بوشهر*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر.

وثوقی، محمدباقر. حبیبی، حسن. (۱۳۸۷). *بررسی تاریخی، سیاسی، اجتماعی اسناد بندرعباسی*، تهران: بنیاد ایران‌شناسی.

J.A. Saldanha. (1986). *The Persian Gulf Precis*. London: Archive Edition. Vol. 8.

مقالات

عزیزی، حشمت‌الله؛ رحمانیان، داریوش؛ خسرویگی، هوشنگ؛ رستمی، محمد. (۱۳۹۷). شکل‌گیری «حکمرانی بنادر و جزایر خلیج فارس» به مرکزیت

بوشهر در عصر ناصری. *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، (۱۳).

قائم‌مقامی، جهانگیر. (۱۳۳۱). گوشه‌ای از تاریخ ایران: توطئه حسینعلی میرزا فرمانفرما در فارس ۱۲۴۳-۱۲۴۵ قمری. *نیما*، (۴۶).

قصابیان، محمدرضا. (۱۳۸۲). *نقاره‌نوازی و نقاره‌خانه در ایران و جهان*. مشکوه، (۸۰).

لعل شاطری، مصطفی؛ وکیلی، هادی. (۱۳۹۲). *نفوذ غرب در موسیقی نظامی ایران*. *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، (۱)۴۶.

اسناد

آستان قدس. ش ۱۲۲۱۲۲

دانشگاه تهران. دانشکده حقوق. ش ۱۳۰.

دانشگاه تهران. ش ۱۱۰۰۶.

ساکما. ۲۳۲/۱۶۵۱

ساکما. ۲۳۲/۲۴۵۵

ساکما. ۲۳۲/۲۴۶۳

ساکما. ۲۳۲/۲۴۷۵

ساکما. ۳۹۵/۷۴۸۲

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۱۰۵. ش ۹۹.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۱۱۳. ش ۲۱.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۱۱۳. ش ۹.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۱۹. ش ۱۵۷.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۲۲. ش ۲۱۰ - ۲۱۴ و ۲۱۶.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۲۲. ش ۳۴.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۲۲. ش ۷۱.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۲۳. ش ۳۶۶.

وزارت امور خارجه. *اسناد مکمل قاجاریه*. کارتن ۲۳. ش ۹۴.

روزنامه

ایران. (۱۹ شعبان، ۱۲۹۱ ق، اکتبر ۱۸۷۴ م). ش ۲۳۲.

ایران. (۷ جمادی‌الاول ۱۲۹۰). نمره ۱۷۱.

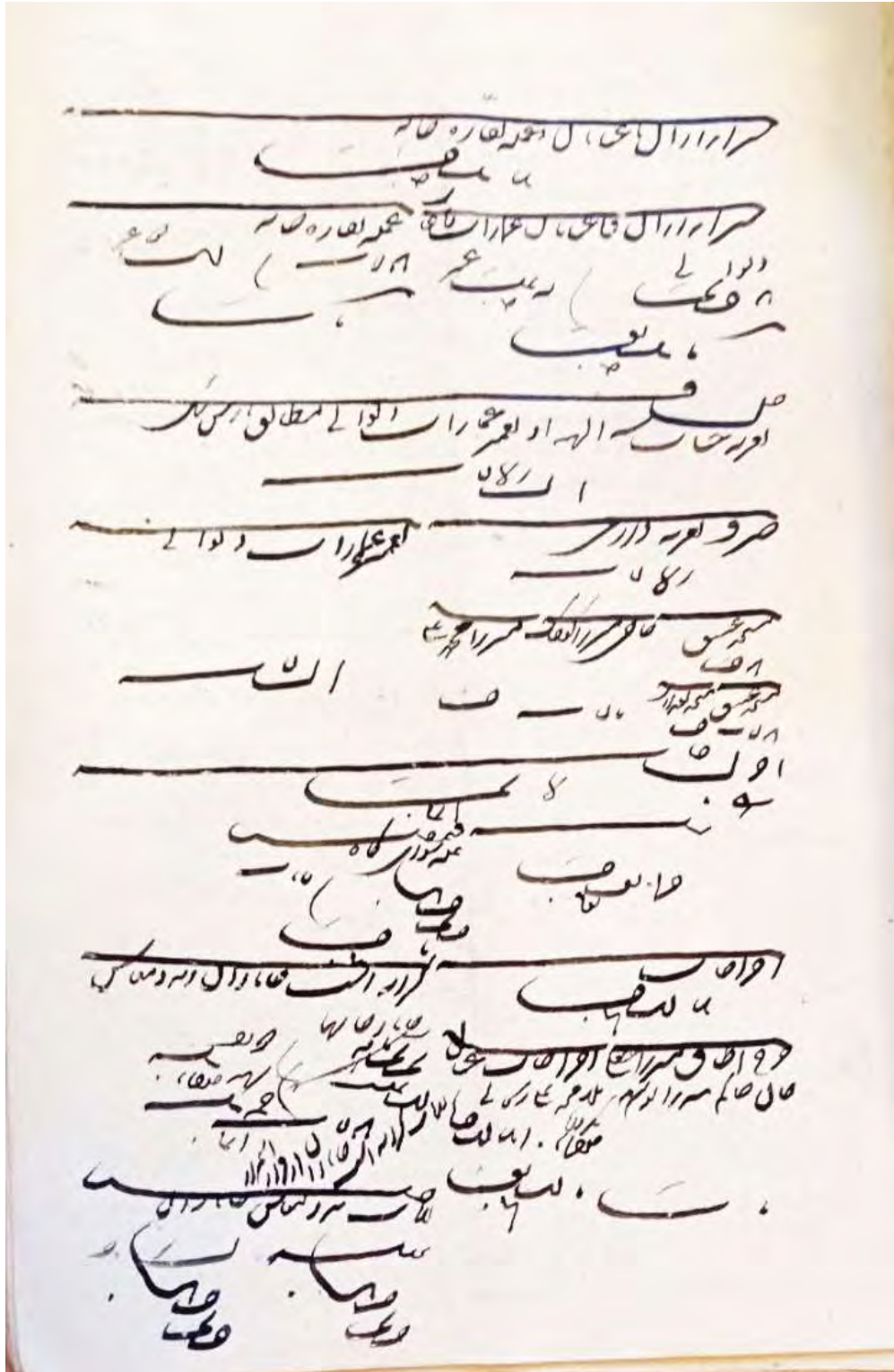
تایمز لندن. (۸ نوامبر ۱۸۵۶ م / ۱۰ ربیع‌الاول ۱۲۷۳ ق.). به نقل از نشریه یاد،

بهار و تابستان ۱۳۹۲، ش ۱۰۷ و ۱۰۸.

ضمائم

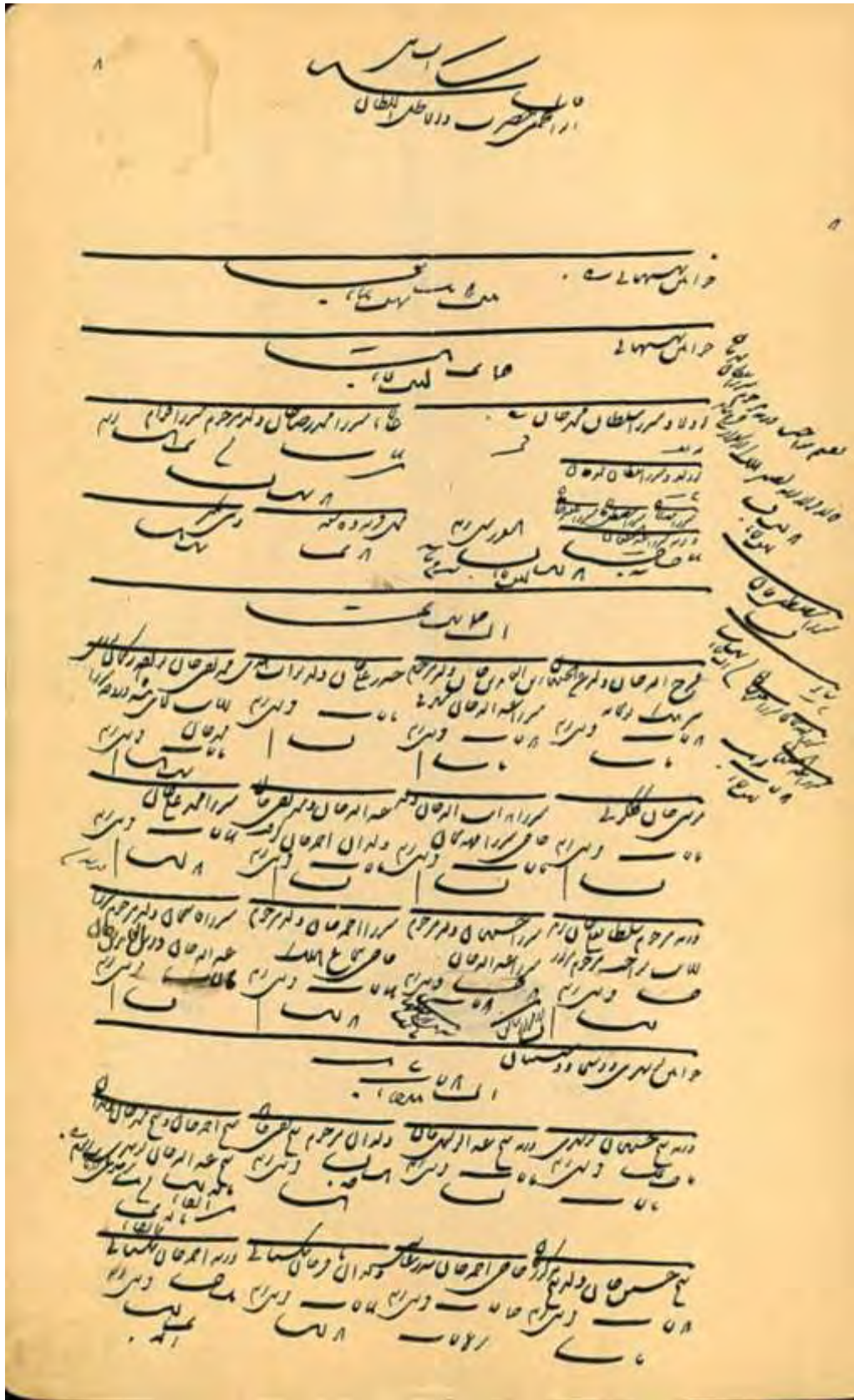
شکل ۱. دانشگاه تهران، دانشکده حقوق، ش ۱۳۰، برگ ۲۹ ب

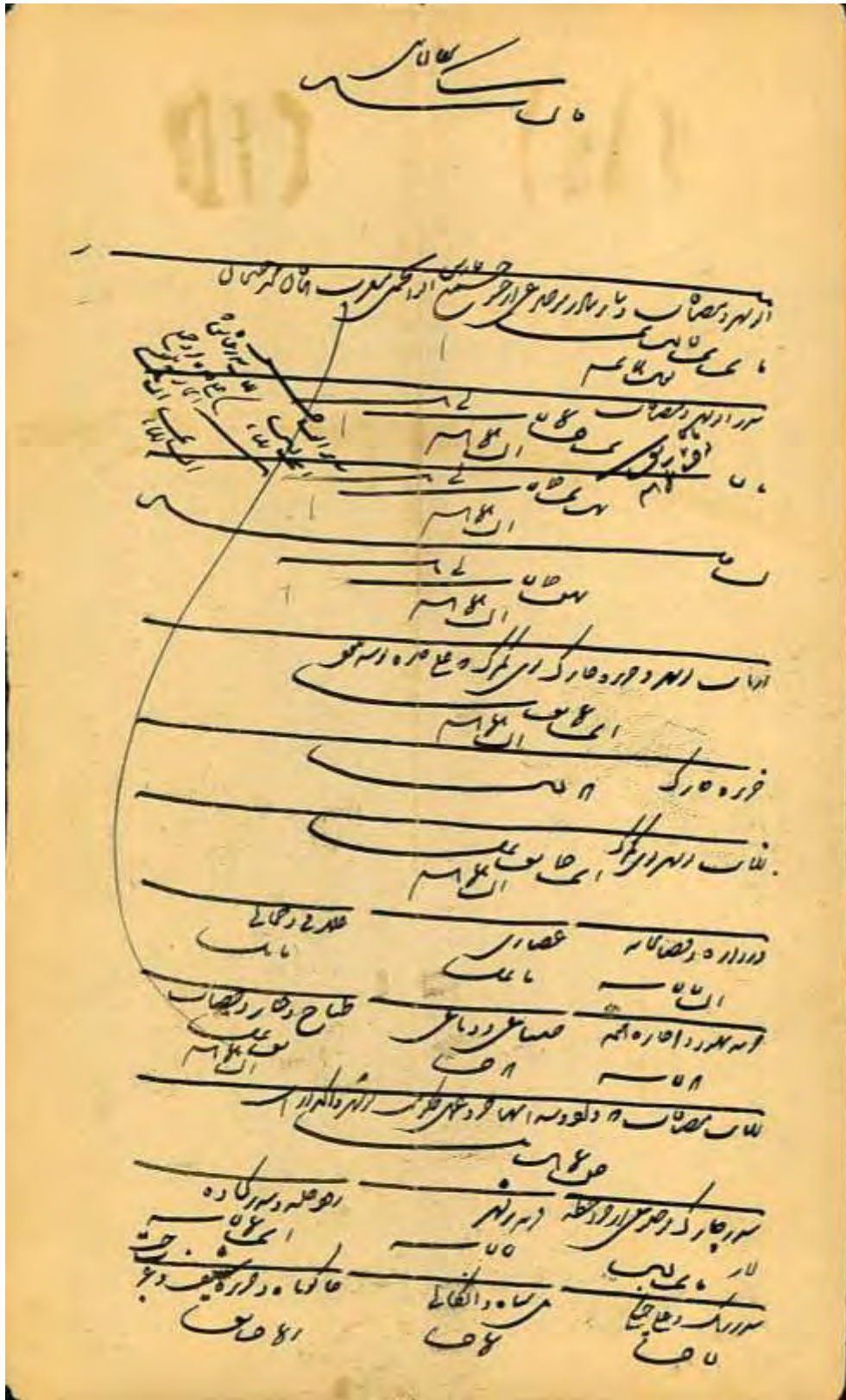
شکل ۲. ساکما، ۲۳۲/۲۵۱۴

شکل ۴. ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۸: ۰۷۵۸

شکل ۵. ساکما، ۰۸/۲۴۲/۲۳۲:۰۸۱۹